

Etkinlikler - Voyvoda Caddesi Toplantıları 2003-2004

İstanbul'da Müslüman Mezarlıkları ve Mezar Taşları

Edhem Eldem

İstanbul'da gündelik hayatımızın büyük bir kısmını beraber geçirdiğimiz çok sayıda mezarlık ve mezar taşıyla ilişkimiz muhtelif sebeplerden dolayı kopuktur; en azından çoğumuz okuyamamaktayız bu taşların üzerinde yazanları. Burada yapmaya çalışacağım, üzerlerindeki kitabelerinin kendisini ve zaman içindeki değişiminin ne manaya gelebileceğinden yola çıkarak, çok da açık olmayan birer obje gibi şehrin içinde yer alan bu mezar taşlarının şehir içinde nasıl bir rol oynadığını ve Osmanlı zihniyetinde nasıl yer aldığını anlatmak olacaktır.

Öncelikle "İstanbul", "Osmanlı" ve "Müslüman" kelimeleri üzerinde kısaca durmak istiyorum: "İstanbul", çünkü bu kent payitahttır; dolayısıyla burada ölüm kültürü ve yan ürünleri olan -sanatından tutun mimarisine kadar- çeşitli unsurlar bir model oluşturmuş ve bu model 15. yüzyılın sonlarından itibaren taşraya ihraç edilmiştir. İstanbul, sadece başkent olduğu için değil, mezarlık kültüründe bir model oluşturduğu için de çok önemli bir merkezdir. İmparatorluğun merkez bölgesi diyebileceğimiz Ankara ile Bulgaristan arasındaki bölgede mezar taşlarının şekil ve metin -yani kitabe- itibarıyla büyük ölçüde İstanbul modeline uygun olduğunu söyleyebiliriz. İkincisi, "Osmanlı", çünkü mezar taşları ve mezarlıklar her ne kadar İslamiye de Osmanlı öncesinde, özellikle de fetih öncesi mezar taşlarından birçok noktada ayrılır ve kendine has bir Osmanlı mezar kültürünün doğuşunu beraberinde getirir. Bu açıdan Osmanlı mezar taşları gerçekten de "Osmanlı"dır ve bu mezar taşı kültürünün merkezi İstanbul'dur.

Şehrin fethinden itibaren, özellikle de Sultan Bayezid döneminde gelişen bir politikayla sur dışında defin geleneği başlamasına rağmen, büyük suriçi mezarlıkları varlığını korumuş, bir kısmı da günümüze kadar gelebilmiştir. Ancak Osmanlı mezar taşlarına biraz hoyrat davranılmış, özellikle de Cumhuriyet döneminde şehirleşmeyle beraber kayıplara yol açılmıştır.

Osmanlı mezar taşının bir özelliği, görülmek isteğini yansıtmasıdır. Sokaktan geçen ile içerideki taşlar arasında göz kontaktı sağlamak önemlidir mezarlık mimarisinde. Bunun bilinen dini nedeni, Fatıha talebidir. Ancak daha arkada bir şatafat, gösteriş, "Ben, ailem ve sosyal konumum, buradayız" ifadesi yer alır; böylece de dini fonksiyon büyük ölçüde toplumsal bir fonksiyona dönüşür.

Şehrin yapısıyla iç içe, hem dışarıda hem içeride bir mezar kültürü söz konusudur. Taşların kendilerine bakacak olursak, Osmanlıların kendilerine has bir mezar tipolojisi geliştirmelerinin kökenleri için biraz geriye gitmek gerekir. Doğu Anadolu'da 12.-13. yüzyıla ait Ahlat mezar taşları abidevi mimari unsurlar halini alan, metnin nispeten az yer tuttuğu bir yapı arz eder. Bu taşların Osmanlı mezar taşları ile ne metin ne de şekil açısından bir ilişkisi bulunur. Yine Selçuklu döneminde çok rastlanan lahit, sanduka tipi mezardan bazı izler Osmanlı mezar taşlarında varsa da marjinaldir; şekil ve metin açısından tamamen farklıdır. Osmanlı Beyliği'nin ilk dönemlerinde, Bursa'daki, Muradiye'deki mezar taşlarına bakarsanız, örneklerini bütün ortaçağ Anadolu'sunda, hatta Arap ülkelerinde görebildiğiniz bir üslupla karşılaşsınız. İstanbul'da, şehrin fethinden elli sene evvel bile bugün almış olduğumuz Osmanlı mezar taşı tipolojisi henüz şekil ve kitabe bakımından ortaya çıkmış değildir.

Osmanlı mezar taşını Osmanlı yapan en önemli unsurun serpuş, kavuk olduğu malumdur; çarpıcı ve çok rastlanan bir çeşit alameti farikadır bu. Serpuş meselesi Osmanlı mezar taşının esas itibarıyla antropomorfik, yani insan şekilli olduğunu düşündürmektedir. Fakat konu üzerinde çalıştıkça biraz farklı bir yoruma gittikçe kuvvet kazanmaya başlamıştır. İnsan şekilli taşlara tabii ki hem Orta Asya'da, hem Anadolu'da rastlanmaktadır; örneğin Eskişehir tarafında insan suratlı, dolayısıyla antropomorfik özelliği çok belirgin mezar taşları görülebilmektedir. Ancak bir mezar taşındaki kavuğun mutlaka antropomorfik olması gerekmediği, asıl kaynağın farklı bir defin geleneği olduğu kanısındayım.

Osmanlı dönemi minyatürlerinde rastlayabileceğimiz örneklerde, örneğin İskender'in (İskender de "Osmanlı" yapılmıştır!) veya Kanuni'nin defnini sahneleyen minyatürlerde bir sandukanın içinde ceset ve başındaki kavuk tasvirinde kaygının bir insan tasviri yaratmak değil, o kişinin payesini, kimliğini ortaya çıkarmak olduğunu düşünmek gerekir. Kavuk burada bir statü sembolüdür.

15. yüzyıldan itibaren bu model mezar taşlarına yansımaya başlar. Bunun en belirgin şekli yatay bir lahdin başı nda yer alan kare kesitli bir dikit — bir tür kazık — ve bunun da üzerine oturtulmuş bir serpuştur. Bunların lahitsizlerine de sıkça rastlanabilmektedir. Zamanla, kare kesitli dikitin ön cephesi zamanla genişler: Bunun sebebi ise metindir. Kitabeyi taşımak için kullanılan dikitin biraz daha yuvarlak bir form kazandırılmasıyla ya da genişletilmesiyle daha fazla yazının sığması sağlanır. Boyut ve şeklin değişmesiyle zaman içinde sandukanın atılıp metni taşıyacak dikitin kaldığı bir mezar taşına geçilir. Kadınlar için ise sarık, kavuk yerine hotoz denen geleneksel başlığı görürüz mezar taşlarında. Bu moda 19. yüzyılda devam etse de yavaş yavaş yok olup yerini çiçek motifine, kolye gibi süslere bırakır.

Esas itibarıyla bence ilk çıktığında sadece serpuşu taşımak için kullanılan bu dikit, ister istemez yavaş yavaş antropomorfik bir hal almıştır. En azından boyun tasviri, süsler ortaya çıkmaya başlar. Bunun bir örneği olan Süleymaniye'deki duvaklı taştaki, tepede hotozda gelin teli -duvak arasındaki süsleme, ister istemez insan vücudu benzetmesi çağırıştır. Hotozun zaman içinde yavaş yavaş yerini çiçeğe bırakmasının mantığı ise, erkeklerde serpuşun çeşidi ve manası çok fazlayken, kişi hakkında söyleyebileceği şeyler varken, hotozun, zaten kamu hayatına iştirak etmeyen kadınlar için özel bir mana teşkil etmemesidir. Fonksiyonel tarafını yitirince de daha dekoratif unsurlar — çiçek, meyva, bitki vs. — bunun yerini almaya başlar.

18.-19. yüzyılın tipik örneklerinde göğüsten yukarıya gittikçe insana benzer. Kitabeyi taşıyan bünyenin büyüdükçe vücuda benzemesi kaçınılmazdır. Serpuşlar moda ya da idari kararlar sonucu günlük hayatta değiştikçe, mezar taşlarındaki serpuş da değişir. Sarıkların yerini fesler alır. (Şapka devriminin muhtemel sonucu olarak fötr şapkalı veya kasketli mezar taşlarının ortaya çıkması beklenebilirdi, ama böyle bir evrim yaşanmadı.)

Osmanlılarda mezar taşlarının asıl amacı, taşı okunur ve kişiyi tanınır kılmaktır. Örneğin boynun etrafındaki kement, idam sonucu ölümün bir işaretiydi. Çiçek ise genelde kişinin genç yaşta ölmüş olduğunu belirtmek için kullanılan bir işaretti ve bu durum genellikle metinle de beslenirdi. Görsel işaretlerle kişinin kimliği hakkında ipuçları vermek gibi bir kaygı söz konusudur.

Son dönem Osmanlı karikatürlerine bakarsanız, taş-insan benzerliğinin kullanıldığını görürsünüz. Kalem, Karagöz gibi dergilerde bu konuda örnekler mevcuttur. Daha geç tarihlerde, Abidin Dino'nun ölmüş Bektaşî arkadaşına yaslanmış sohbet eden bir Bektaşî çizimi yine güzel bir örnektir.

20. yüzyıl başında artık insan şekillilik çok bariz bir şekilde kabul görür. Burada çarpıcı olan, gayri İslami bir tavır alınmış olmasıdır. Giderek metinde dini bağlamdan kopuş, şekilde de dini anlamda epeyce aykırı sayılabilecek bir benzetme aracılığıyla bir gelişme söz konusudur.

Osmanlı dönemi mezar taşlarının nasıl şekil açısından değerlendirildiğinde Ahlat veya Bursa'daki eski dönem mezar taşlarıyla alakası giderek azalmışsa, metinde de benzer bir farklılık söz konusudur. Osmanlı öncesinde dini bir kontekste sıkı sıkıya bağlı kalan mezar taşında sadece tarih, kişinin kimliği gibi bilgiler ve hepsi Arapça olarak yazılan ayet veya hadisler yer alır. Bu durum, Osmanlı'nın ilk döneminde de devam eder. 16. yüzyılın sonlarından itibaren en büyük değişiklik, mezar taşında Arapça'nın çok nadir olarak, sadece dua cümlelerinde kullanılmasıdır. Kitabenin sentaksı ve kelime hazinesi artık Türkçedir. "Ruhu için Fatiha" cümlesine Osmanlı'dan önce hiç rastlanmaz. Bizim bugün alışık olduğumuz bu formül, bir Osmanlı yaratmasıdır. Hüve'l-baki ve muadili yakarışlar, münacatlar da, Osmanlı öncesinde kesinlikle yer almaz.

17. yüzyıl sonlarında ve özellikle 18. yüzyılda artık yeni bir format vardır ortada. Metin yakarışla başlar, Fatiha talebiyle biter; araya da ağırlıklı olarak Türkçe olan bir metin girer. Bu metnin en basit işlevi, kişiyi tanımlamaktır. Osmanlı mezar taşlarının en büyük özelliği, bu tanımlamayı giderek daha çetrefil hale getiriyor olmasıdır. Genellikle Osmanlı öncesinde de kimlik önemlidir ancak genellikle baba-oğul ilişkisiyle sınırlıdır. Osmanlı döneminin başlarında da böyle devam eder. İlerleyen dönemde yavaş yavaş daha belirleyici unsurlar yer alır. Zaman ilerledikçe ve metin genişledikçe artık iyice detaylı bilgilere rastlanır. Örneğin ilişkiler aktarılır. Özellikle de başka bir payesi, kamusal görüntüsü olmayan kadınları tarif etmek için babadan ve kocadan istifade edilir. Babanın kim olduğu, ne iş yaptığı gibi detaylara yer verilir. Asıl muhatap olan kadın ise neredeyse kaybolur. Mezar taşı, her ne kadar altına defnedilen kadın için hazırlanmış olsa da, bir işlevi de aileyi, ailenin kimliğini tanımlamaktır. Maksat o kişiyi sadece zikretmek değil, toplumsal olarak da konumlamaktır.

Bu durumun bir diğer tipik örneği damatlık ilişkileridir. Damat konumundaki kişinin, prestijli aileyle bağlantısı kullanılır. Ailede kim daha nüfuzluysa onun bağlantısı kurulur; örneğin kimi durumlarda babadan, kayınpederden hiç söz edilmeyip, önemli bir kişinin kızı olan kayınvalidenin adı zikredilir. Toplumsal dinamiklerin giderek çetrefil hale gelmesi ve giderek artan bir toplumsal kaygıyla, kişiye bir paye yaratılmaya çalışılır.

Osmanlı mezar taşlarında ikinci bir gelişme, şiirdir. Daha önce Arap mezar taşlarında tek tük hadise rastlanırdı. İran'daki mezar taşlarında ise şiir vardır; hatta Osmanlı'da ilk dönemlerde kitabe hadis ağırlıklı kitabenin arkasına Farsça bir şiirin eklendiği örnekler görülür. Fakat 17. yüzyıl sonlarından itibaren, özellikle de 18. yüzyılda, artık bu iş için —çoğunlukla basmakalıp— şiir üretimi başlar. Daha çok halk edebiyatına bağlanan, kişiyle ziyaretçi arasında bir diyaloga dayanan bir şiir edebiyatı gelişir.

Türkçe'nin kullanılması ve şiirlere yer verilmesiyle birlikte din dışılık içeren bir diğer öge, mezar taşlarındaki metinlerde "duygu"ya yer verilmesidir. Daha önce, İslami geleneğe uygun olarak, ölüm karşısında bir duygu ifade etmek doğru değildi. Burada giderek, özellikle de şiir yoluyla, üzüntü, ayrılık, isyan gibi duygular işlenmeye başlar. Giderek aslında bir halk edebiyatı mezar taşlarına taşınır. Bu gelenek 18. yüzyılda İstanbul'dan başlayarak taşraya doğru yayılır .

Toplumun çok küçük bir kesiminin okuryazar olduğunu düşünürseniz, mezar taşlarına bu kadar çok yazmanın ancak gösteriş manası taşıyabileceğini söylemek mümkündür. Bu yazıları okumanın tek yolu harf harf okumak da değildir. Nasıl ki bir dolmuşa bindiğinizde aynadan sarkan "Besmele"yi siz de okumadan tanıyabiliyorsunuz, taksii şoförü de; Osmanlı'da da çeşmelerdeki, camilerdeki, mezar taşlarındaki metinler, kitabeler de görsel olarak algılanmakta, eninde sonunda mealî, işlevi anlaşılmaktadır.

Şiirlerden birkaçının bir araya getirilip destan halinde yazıldığı kitabelere de rastlanır. Önce hüve'l-baki veya muadili bir giriş, sonra şiirler, sonra kişinin kim ve kimlerden olduğunun belirtilmesi, en sonunda da Fatiha talebiyle tarih: Tekâmül etmiş olan İstanbul merkezli model budur.

Daha önce mezar taşları çok stereotipikken, 19. yüzyılda giderek özgün mezar taşları ortaya çıkar. Giderek iyi kötü bir şair tarafından yazılmış, kişiye has hikâyenin anlatıldığı, kelime oyunlarının bile yapıldığı metinlere rastlanmaya başlar. Özgün bir edebiyata doğru yol alınır ve taşlar giderek konuşkan bir hal alır. Hatta bu özgünlük ve kişiyi iyi anlatma derdi o hale gelir ki, mezar taşının ayak taşı süs vesaire için değil, ölen kişinin tercüme-i hali, doğumundan ölümüne kadarki görevleri için kullanılır.

Metindeki bu gelişmeler 19. yüzyılda mimari üslupta da giderek hissedilir. Sarık yok olmaya başlar, meşale şeklinde veya gotik mukarnas karışımı mimari unsurlar taşıyan, giderek büyüyen mücessem bir hal alan mezar taşları yapılır. 16. yüzyılda var olup sonra terk edilen sütun tipli mezar taşları yeniden canlanır. Metinde de bir modernite söz konusudur. Geleneksel metnin kelime hazinesi içinde, o kişinin hayatındaki moderniteden kaynaklı kelimeler yer almaya başlar.

1918 tarihli, iki sütünlu bir kabirde, 1. ulusal mimari adıyla anılan modernleşme lisanının taşa yansıması görülür. Bu mezarın bir diğer ilginç özelliği, iki kitabesi olmasıdır. Birinci kitabede gayet geleneksel bir metin yer alır. İkinci kitabede ise mezar sahibinin ölmeden kısa süre önce yazdığı bir şiir vardır. Sembolik olarak, hüve'l-baki ya da yakarış yerine şiirin başlığı yer alır. Bu şiirle birlikte bir mezar taşında noktalama da ilk kez kullanılır. Bu, hem mimari hem metin açısından modernitenin nereye varabileceğini gösteren örneklerden biridir.

Harf devrimiyle beraber bugünkü mezar taşı geleneğine gelinir: Beyaz bir taş üzerinde, isim, doğum ve ölüm tarihleri ve Fatiha isteyen bir cümle. Bütün bir edebiyat bıçakla kesilmiş gibidir. Geçiş döneminde nasıl bir değişikliğin yaşandığının anlaşılabilmesi için 1925-1935 arası dönemi incelemek gerekir.